

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.056>
УДК 94(477)“1881/1917”:[323.15(=411.16)]

Олександр КОМАРНІЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна)

kob-1974@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1012-3683>

В'ячеслав МАГАСЬ

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри військового лідерства та управління,
Житомирський військовий інститут імені С.П. Корольова (Житомир, Україна)
vomagas@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6752-8860>

ПОГРОМИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В МІСТЕЧКАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ (1881 — лютий 1917 рр.)

Мета статті полягає у комплексному аналізі причин, перебігу й наслідків єврейських погромів у містечках Київської, Подільської та Волинської губерній у 1881—1917 рр., висвітленні реакції українського суспільства та влади на ці події. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, комплексності та наукової неупередженості. Автори застосували історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, статистичний і джерелознавчо-критичний методи, що дозволило простежити динаміку, масштаби й причини єврейських погромів у містечках Правобережної України. У роботі поєднано мікро- та макроісторичний рівні аналізу, використано міждисциплінарний підхід із залученням соціологічних, політичних та етнопсихологічних аспектів. **Наукова новизна дослідження** полягає у спробі відтворити

Цитування: Комарніцький О., Магась В. Погроми єврейського населення в містечках Правобережної України в імперську добу (1881 — лютий 1917 рр.). *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 56—69. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.056>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

повну картину антиєврейських виступів у контексті соціально-політичних процесів на українських землях кінця XIX — початку XX ст., виявити роль імперської та місцевої влади в провокуванні погромів та їх припиненні, показати взаємовідносини між єврейським населенням та українським селянством у кризовий період. **Висновки.** Кінець XIX — початок XX ст. став періодом загострення міжетнічних відносин на українських землях у складі Російської імперії. Єврейське населення, що відіграло важливу роль у господарському житті містечок Правобережжя, стало жертвою системної дискримінації, соціально-економічних суперечностей і цілеспрямованої антисемітської політики влади. Причини єврейських погромів мали комплексний характер, що визначався поєднанням економічної конкуренції, релігійних упереджень, політичної нестабільності та свідомих провокацій. Пасивність місцевої адміністрації або її підтримка з її боку часто гарантували нападникам безкарність. Найбільших масштабів насильство досягло під час революційних подій 1905 р., коли анархія та соціальна розгубленість посиляли антиєврейські настрої.

Ключові слова: єврейські погроми, містечка, Правобережна Україна, міжетнічні відносини, Російська імперія, антисемітизм.

Кінець XIX — початок XX ст. став періодом глибоких соціально-економічних і політичних трансформацій у Російській імперії. Євреї, які традиційно складали вагомую частину міського й містечкового населення українських губерній, опинилися в епіцентрі суспільних потрясінь, породжених кризою самодержавства, революційними подіями та наростанням міжетнічних протиріч. Одним із найтрагічніших проявів цих процесів стали єврейські погроми — у досліджуваній період містечка Правобережжя стали їх епіцентром. Євреї становили значний відсоток населення цих містечок, тут гостро відчувалася економічна конкуренція та суспільно-політична напруга.

В історіографії питання варто виокремити монографію «Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History», видану дослідниками із США та Великобританії, де містяться окремі згадки про погроми в містечках Правобережної України у 1881—1921 рр. Причину їх автори вбачають у глибоко вкоріненому в суспільстві антисемітизмі та суспільних конфліктах, які загострювалися в періоди політичних криз, неспроможності або небажання влади швидко й рішуче їх придушити [1]. В. Любченко, досліджуючи історію та культуру євреїв на теренах Російської імперії, запропонував докладний фактографічний огляд антиєврейських виступів і зазначив, що головною причиною погромництва була державна політика антисемітизму, яку активно реалізовували за підтримки чорносотенних організацій [2]. І. Гирич у своїй статті відзначав низьку залученість єврейського населення до українського національного руху кінця XIX — початку XX ст., оскільки більшість єврейства була зорієнтована на «російську державну ідею та пануючу всеросійську імперську культуру». Вчений зазначав, що притаманне традиційній спільноті України соціально-станове розмежування за етнічною ознакою закладало «вибуховий механізм народного антагонізму» — у часи економічної скрути, революцій та війн він проявлявся у формі масових єврейських погромів, до яких долучались як представники влади, так і звичайні українці [3].

Серед досліджень, присвячених погромам 1881—1882 рр., відзначимо роботу І. Галанта, в якій висвітлено ставлення до них київського, подільського і волин-

ського генерал-губернатора О. Дрентельна [4], та статтю В. Рибинського, в якій уперше у вітчизняній історіографії було комплексно розглянуто єврейські погроми в Україні цього періоду [5]. Обидва науковці свої студії виконували в межах роботи Гебраїстичної історико-археографічної комісії ВУАН, яка діяла з перервами впродовж 1919—1929 рр. Починаючи з 1924 р. її роботою керував І. Галант. Учасники комісії також дослідили київський, житомирський та троянівський погроми 1905 р. [6, с. VIII—IX]. Американський дослідник О. Пріцак у своїй статті прийшов до оригінального висновку, що погроми 1881 р. не були стихійним явищем, а штучно інспірувалися московськими купцями, які намагалися усунути своїх економічних конкурентів на півдні імперії [7]. Значним внеском у сучасну історіографію є монографія англо-американського вченого Д. Клієра, присвячена погромам 1881—1882 рр.: автор розвиває думку про те, що погроми цього періоду не були інспіровані владою чи якимись «темними силами», а мали стихійний характер і зумовлювалися чутками й соціально-економічними факторами [8]. У розвідці А. Тихонова йдеться про те, що основною причиною погромів 1881 р. була не національна ненависть до євреїв, а негативне ставлення до їхніх економічних практик і способів заробітку [9].

Погроми в роки революції 1905—1907 рр. дослідив сучасний український історик О. Безаров. Він зауважив, що вони стали пусковим механізмом, який опозиційні та революційні кола використали з метою поглиблення революційних процесів, натомість влада на завершальному етапі революції почала використовувати погроми у своїх інтересах [10]. Д. Кудінов висвітлив участь селян у єврейських погромах періоду революції 1905—1907 рр. крізь призму мемуарів [11]. У праці американських істориків П.-Р. Магочія та Й. Петровського-Штерна зазначається, що поштовхом до хвилі антиєврейського насильства стала політична нестабільність, спричинена вбивством Олександра II. Серед чинників погромів періоду революції 1905—1907 рр. автори підкреслюють провокаційну роль царського уряду [12].

Вплив позиції православного духовенства на суспільне ставлення до євреїв наприкінці XIX — на початку XX ст. дослідила Ю. Хитровська. Авторка зазначає, що частина священнослужителів виступала проти підбурювачів насильства. Водночас вона наводить приклади закликів до насильства, які траплялися у відозвах деяких представників духовенства, вони посилювали антисемітські настрої та збільшували кількість погромів [13]. Різні течії чорносотенного руху в Україні, їх роль у розпалюванні антисемітської ворожнечі дослідили О. Реєнт та О. Сердюк [14]. Ш. Ламброза з'ясував особливості позиції царського уряду щодо погромів 1903—1906 рр. [15]. Серед наукових праць, присвячених погромницьким діям у період Першої світової війни, цінним є дослідження В. Сергійчука, створене на широкій джерельній базі [16]. До вивчення проблеми долучився американський вчений Г. Абрамсон [17], а також автори цієї статті [18—20].

Під єврейськими погромами розуміємо насильницькі акти цивільного населення та військових, що мали місце в період соціальної напруги й ослаблення центральної влади, були спрямовані проти євреїв та супроводжувалися знищенням майна, грабунками, насиллям, а то й загибеллю жертв погромів [21, с. 293]. Д. Клієр

доповнює дане визначення погромів іншими характеристиками: спонтанний і хаотичний характер, позбавлений довгострокових завдань; міський характер, оскільки в міста та містечка прибували селяни, щоб взяти участь у погромах, які вже звідти поширювалися на сільську місцевість [1, с. 14]; масовість; хвилеподібний характер поширення; уявна легітимність, оскільки погромники були переконані, що їхні дії відповідають волі правителя; використання сучасних засобів зв'язку — залізниці, телеграфу, друкованих засобів масової інформації, які значно сприяли поширенню як антиєврейської пропаганди, так і чуток [8, с. 58—59, 66—67, 105]. За часів Російської імперії під дане поняття підпадають хвилі антиєврейського насилля 1881—1882 рр., 1903—1906 рр. та військові погроми 1914—1916 рр. Вживання терміну «погром» щодо раніших подій, як-от Київське повстання 1113 р., антиєврейське насилля доби Хмельниччини або Коліївщини, є анахронізмом [1, с. 14], оскільки євреї не були їх початковою чи головною мішенню [8, с. 59; 17, с. 68].

На зламі XIX—XX ст. містечка на Правобережжі зазнавали помітних етнонаціональних змін. За нашими підрахунками, у правобережних містечках українське населення становило 46,1 %, єврейське — 41,9 %, російське — 5,4 %, а частка інших національностей — 6,6 % [22, с. 17—29, 78—89, 158—170]. Подібний характер розселення єврейського населення в Україні був наслідком цілеспрямованої політики російського уряду щодо євреїв, зокрема створення «смути єврейської осілості». Репресивна антиєврейська політика влади зумовлювалася двома основними чинниками — економічним і релігійним, а наприкінці XIX ст. до них додався ще й третій — активна участь єврейського населення у революційному русі [23, с. 63]. Представники влади сприймали єврейське населення переважно як замкнену, відокремлену частину суспільства, що нібито монополізувала ремесла й торгівлю [24, с. 123]. Щодо останнього, то у містечках торгово-посередницька діяльність, дрібне ремісництво та лихварство майже повністю зосереджувалися в руках єврейського населення [25, с. 96, 262, 300, 308, 318, 336, 351, 363, 378, 394]. Значна частина єврейського населення займалася шинкарством [26, с. 93; 27, с. 199—200]. Євреї були орендарями й власниками земель, що насторожувало селян [28, с. 163—164]. Загалом економічна активність і помітна роль євреїв у торговельно-ремісничому житті містечок нерідко ставали підґрунтям соціальної напруги, а поширені стереотипи про «єврейську наживу» й «експлуатацію селян» живили антагонізм серед населення. Ці упередження наполегливо підживлювала антисемітська пропаганда.

Перша хвиля єврейських погромів була реакцією на участь євреїв у революційному русі та на вбивство імператора Олександра II народовольцями. Погромам зазвичай передувало розповсюдження провокативних чуток, ніби «бити євреїв» і руйнувати їхнє майно дозволено владою. Перший погром в імперії відбувся в середині квітня 1881 р. в Єлисаветграді Херсонської губернії. Він сприяв розгортанню антиєврейського руху в інших місцевостях. Уже 27 квітня 1881 р. відбувся погром у містечку Фастів Васильківського повіту Київської губернії, яке було великим залізничним вузлом. До погрому долучилися 15 робітників, які приїхали з Києва. 28 квітня розпочався погром у Василькові, звідки він поширився на сусідні села [5, с. 147]. У ніч з 27 на 28 квітня у Жмеринці Подільської губернії артиль залізнични-

ків за участі місцевого населення біла вікна та вибивала двері в будинках євреїв, а також знищувала їхнє майно. Безлади припинила місцева поліція [29, с. 292].

У містечку Сміла [7, с. 23], що на залізничній лінії Фастів — Знам'янка, 3—4 травня 1881 р. відбувся чи не найбільший єврейський погром [30, с. 314; 31, с. 70]. До містечка прибуло багато робітників із сусідніх заводів і майстерень фастівської залізниці, до яких долучилися місцеві мешканці. Кількість погромників сягала 6—7 тис. осіб [5, с. 149; 32, с. 613]. Для відновлення порядку військові здійснили близько 300 арештів, після чого до заарештованих (серед яких було й кілька жінок) застосували тілесні покарання. Новини про погром зі Сміли поширилися навколишніми селами, де селяни почали руйнувати єврейські шинки й будинки [33, с. 34—35]. Двоє з трьох головних підбурювачів погрому були працівниками залізниці [7, с. 24].

Погром на прикордонній залізничній станції Волочиськ Старокостянтинівського повіту Волинської губернії відбувся 4—5 травня 1881 р. Головними ініціаторами безладів були залізничники, до яких приєдналися селяни [29, с. 421—423]. Євреї містечка організували патруль чисельністю 300 осіб для охорони своєї власності. Загалом під час погрому поранення отримали 10 євреїв. Правоохоронці заарештували 20 учасників заворушень. Затримані погромники свідчили, що їх «надіслала волость, щоб громити єврейські будинки» [8, с. 115, 424—426].

Отже, погромницька хвиля 1881 р. поширювалася залізницею. Залученість залізничників до погромів залишалась постійною проблемою і в наступному 1882 р. станції та майстерні стали осередками найбільшого насильства [8, с. 31—32, 37—38].

У Подільській губернії хвиля антиєврейських настроїв почала стрімко посилюватися наприкінці березня — на початку квітня 1882 р. Євреї містечка Криве Озеро у своєму зверненні до губернатора просили про захист і залишення козацького підрозділу, оскільки, за їхніми словами, «інакше доведеться тікати, залишаючи власні домівки»¹. Близько 73 % усіх єврейських погромів у Подільській губернії припало на Балтський та Летичівський повіти. Так, у Меджибожі 3—6 квітня вибили вікна у 25 єврейських домівках [27, с. 149], а у Вовковинцях — у шести. У Голоскові пограбували майно в трьох єврейських будинках [30, с. 315]. На ґрунті економічної конкуренції відбувся погром у містечку Окни Балтського повіту в середині червня 1882 р. Досить швидко були виявлені та заарештовані вісім із дев'яти погромників, їх віддали під суд і засудили [8, с. 454]. У волинському містечку Домбровиця під час погрому загинули двоє людей, були зруйновані 15 крамниць і 12 будинків [24, с. 125; 34, с. 128].

Для запобігання погромам адміністрація змушена була протидіяти поширенню чуток. Так, київський губернатор М. Гессе скликав сходи селян у Білій Церкві, Фастові та Корсуні, де особисто роз'яснював безглуздість розмов про існування наказу «бити євреїв» [5, с. 156]. Однак не завжди втручання влади сприяло мирному розв'язанню питання. Зокрема, діяльність київського, подільського та волинського генерал-губернатора О. Дрентельна позначалася глибокою ворожістю

¹ Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХМО). Ф. 228. Оп. 1. Спр. 5953. Арк. 32.

до євреїв. Так, у своєму зверненні до представників єврейської громади Балти, яка постраждала від погромів, О. Дрентельн прямо звинуватив її в антиєврейському насиллі, вказавши, що євреї самі своїми вчинками налаштовують людей проти себе та додав — «як же вас любити, якщо ви, крім грошей, нікого більше не любите?!». На чисельні прохання єврейських громад про захист він відповідав відмовами, вказуючи, що для цього «не вистачить всієї російської армії», називаючи прохачів у своїх кореспонденціях «скотами» та «віслюками», наказуючи їм «сидіти смирно і не телеграфувати мені дурниць» [4, с. 180—182].

Наслідки погромів 1881—1882 рр. проявилися вже на початку ХХ ст., коли антисемітська політика царського уряду, а також агітація з боку консервативно-монархічних кіл суспільства спричинили у 1903—1906 рр. нову хвилю розбоїв. 22—23 серпня 1904 р. у Смілі стався черговий погром. Загальна сума завданих збитків сягнула 400 тис. руб. [35, с. 47]. Погромники спалили 100 єврейських будинків, пограбували 150 крамниць, зруйнували дві школи та дві синагоги [1, с. 217]. Ще один погром мав місце 11 жовтня 1904 р. у містечку Богуслав Канівського повіту Київської губернії. Його головним підбурювачем став колишній поліцейський наглядач Соловкін, який на той момент перебував у містечку як приватна особа, очікуючи нового призначення. Він керував натовпом, закликаючи громити магазини євреїв. За ці дії мировий суд засудив його до тюремного арешту².

У роки революції 1905—1907 рр. погромницька хвиля продовжилася. Особливістю погромів цього часу було те, що вони відбувалися в умовах широкого політичного руху, а насильство було спрямоване не лише проти євреїв, але й загалом проти революціонерів [8, с. 60]. Євреї брали активну участь у революційних подіях, долучалися до діяльності загальноросійських революційних і ліберальних партій та громадсько-політичних організацій, створювали власні об'єднання³. Революційно налаштована єврейська молодь була задіяна в антиурядових заходах, боролась проти утисків та обмежень громадянських прав [14, с. 92].

З іншого боку, революція активізувала чорносотенний рух, результатом чого стало активне залучення правих сил до боротьби з опозицією, зокрема і євреями [36, с. 52]. Після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. [37, с. 754—755] та «Тимчасових правил про товариства та союзи» [38, с. 201—207] чорносотенці почали створювати власні загальноросійські й самостійні локальні організації, як, наприклад, у містечку Любар — «Товариство людей, відданих престолу й Батьківщині» («Общество людей, преданных Престолу и Отечеству»), статут якого було затверджено Волинським губернським у справах про товариства та союзи присутством 1 листопада 1906 р.⁴ Товариство утворилося з ініціативи місцевих селян. Попри те, що серед його цілей декларувалося недопущення ворожнечі між християнським та єврейським населенням, уже після другого зібрання серед мешканців містечка пішли чутки, що зібрання

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК). Ф. 442. Оп. 855. Спр. 362. Арк. 1—4 зв.

³ Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 434 б. Арк. 1048.

⁴ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). Ф. 329. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4 зв. — 5.

готує єврейський погром у Любарі [39]. Товариство недовго зберігало свою незалежність: уже 1 грудня 1906 р. його збори ухвалили рішення прийняти програму, вироблену «Союзом російського народу» (далі — «СРН»), та об'єднатися з його Житомирським відділом, як найближчим до містечка⁵.

«Союз російського народу», заснований 8 листопада 1905 р., був справжнім лідером чорносотенного руху. На Правобережжі знаходилося 1256 його організацій загальною чисельністю 124 985 тис. осіб. Волинь була абсолютним рекордсменом за їх кількістю (1131 організацій) та чисельністю (99 336 членів) в усій імперії [14, с. 92—93]. Головним осередком «Союзу» у Волинській губернії було містечко Почаїв Кременецького повіту, де з 1906 р. з ініціативи завідувача Лаврської типографії архімандрита Віталія було відкрито відділення Київського «СРН»⁶. Уже 26 серпня 1909 р. губернським присутством було зареєстровано статут Почаївського «СРН» з правом відкриття в районі його дії власних відділень. У документі вказувалося, що метою організації було об'єднання «російських людей» Волині й сусідніх губерній⁷. Почаївський «СРН» використовував Лаврську друкарню для випуску десятків тисяч брошур і прокламацій, які поширювали антисемітську пропаганду. Вона також містилася в газетах «Почаевские известия» та «Почаевский листок», що видавалися там само. Редактор «Почаевских известий» та діяч «СРН» ієромонах Ліодор (Сергій Труфанов), який прибув до Почаєва у 1906 р., провадив особливо агресивну пропаганду. Він активно демонізував євреїв, виставляючи їх головними винуватцями революційних процесів у країні [13, с. 46—47].

Загалом на Правобережжі Російська православна церква відігравала важливу роль у поширенні антисемітизму та легітимації погромницького руху, оскільки вона активно підтримувала великодержавний російський шовінізм і формувала негативний образ євреїв, називаючи їх «ворогами християнської віри» та висувуючи економічні й політичні звинувачення. РПЦ займалася усною та друкованою антиєврейською агітацією та проводила «патріотичні» заходи, які часто сприяли розповсюдженню погромницьких настроїв [13, с. 47—49].

Вибуху антиєврейського насилля після проголошення царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р. передувала низка погромів. Певного розголосу в пресі набув погром у містечку Троянів Житомирського повіту Волинської губернії (25—26 квітня 1905 р.). З Чуднова до губернського центру прямувало 14 молодих євреїв для допомоги євреям м. Житомира, які потерпали від погрому. У Троянові вони зіткнулися з натовпом селян, які влаштували подорожнім допит та обшук, що спричинило переслідування та жорстокі вбивства 10 осіб (включаючи одного місцевого єврея), розгром єврейських будинків і розкрадання майна [40]. Слідство встановило, що до кількох вбивств був причетний місцевий поліцейський десятник [41, с. 231—232]. Судову справу слухала Київська судова палата в Житомирі. 56 селян звинуватили в насильстві та вбивствах, скоєних через «племінну ворожнечу» [40,

⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 647. Арк. 135.

⁶ ДАЖО. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 17.

⁷ Там само. Спр. 3. Арк. 40 зв. — 41.

с. 1578—1579]. Представники позивачів (євреїв), хоча й погодилися з цією кваліфікацією злочину, однак на суді зазначили, що справжня причина полягає в невігластві селян, існуванні дискримінаційних законів, які ставили євреїв у принижене становище, а також у погромних традиціях і безкарності [42]. У підсумку суд виправдав 31 особу, 13 основних винуватців засудили до 3 років арешту з позбавленням усіх прав, ще 12 осіб отримали менш як рік тюремного ув'язнення [43].

Погроми після проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. тривали кілька тижнів та охопили більше сотні міст і містечок. Деякі тисячі осіб було вбито, десятки тисяч поранено та скалічено, у тому числі жінки й діти. Ці погроми стали реакцією чорносотенців на урочисті зібрання, які проводили демократичні сили у відповідь на «даровані» царем свободи [44, с. 42—43].

Погроми охопили київські містечка Трипілля, Обухів, Германівку [45, с. 88], Білу Церкву та Гостомель [32, с. 622]. У волинському містечку Домбровиця від рук погромників загинуло 14 осіб [24, с. 125]. Значних збитків зазнало єврейське населення у Мирополі⁸.

У Подільській губернії особливо відзначилися погроми в Немирові [46, с. 21], Бершаді [47, с. 132], Богополі та Вапнярці [48, с. 585], а також у Ярмолинцях і Чернівцях [49, с. 439]. Слід зауважити, що погроми повторювалися й у наступні роки. Так, у 1907 р. євреї стали жертвами погрому в Томашполі [47, с. 255]. Не маючи захисту, євреї у деяких містечках намагалися створити групи самооборони, проте ці заходи трактувалися владою як спроби формування збройних загонів: у Чорному Острові організаторів оштрафували на 100 руб. і ув'язнили на місяць, тоді як учасників погрому залишили без покарання [49, с. 440].

Загалом, характеризуючи роль держави у погромах 1903—1906 рр., відзначимо, що вона заохочувала та субсидіювала окремі форми антисемітизму, як-от діяльність чорносотенних організацій [36, с. 11—12; 38]. Висока залученість євреїв до революційного руху дозволяла Миколі II трактувати погроми як справедливий народний гнів. Така позиція російського царя створювала в чиновників уявлення щодо прийнятності насилля, а у селян і робітників переконання, що переслідуючи євреїв, вони виконують монаршу волю [15, с. 293—294].

Мали місце погроми у містечках Правобережжя у роки Першої світової війни, що обумовлювалося погіршенням соціально-економічного становища, наприклад, 6 та 23 травня 1916 р. під час ярмарку в містечках Мізяків і Калинівка селяни, обурені подорожчанням товарів першої необхідності, вчинили погром єврейських крамниць, який супроводжувався грабунками й нищенням товарів⁹.

* * *

Кінець XIX — початок XX ст. став періодом загострення міжетнічних відносин на українських землях у складі Російської імперії. Єврейське населення, що відіграло важливу роль у господарському житті містечок Правобережжя, стало жерт-

⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 855. Спр. 391. Арк. 230—230 зв.

⁹ ДАХМО. Ф. 228. Оп. 2. Спр. 215. Арк. 73.

вою системної дискримінації, соціально-економічних суперечностей і цілеспрямованої антисемітської політики імперської влади. Причини єврейських погромів 1881—1917 рр. мали комплексний характер: вони зумовлювалися поєднанням економічної конкуренції, релігійних упереджень, політичної нестабільності та свідомих провокацій. Соціальну напругу посилювала господарська й професійна відокремленість євреїв, зайнятих переважно в ремеслі та торгівлі та не залучених до землеробства, що посилювало їх сприйняття містянами селянського походження як економічного опонента. Пасивність або навіть підтримка з боку царської адміністрації, бездіяльність православної церкви, що не сприяла вихованню у своєї пастви міжконфесійної терпимості, дозволяли погромникам уникнути відповідальності. Найбільших масштабів насильство досягло під час революційних подій 1905 р., коли анархія та соціальна розгубленість посиляли антиєврейські настрої. Досвід цих подій свідчить, що етнічна нетерпимість, підсилена соціальною кризою та політичною маніпуляцією, може призвести до масштабних трагедій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Klier, J. D. & Lambroza, Sh. (Eds.). *Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Cambridge, 1992. 426 p.
2. Finberh, L. & Liubchenko, V. (Comps., Eds.). *Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy*. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Нариси з історії та культури євреїв України. Упоряд. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Київ, 2009. 437 с.]
3. Hurych, I. Yevrei i ukrainskyi natsionalnyi rukh XIX — pochatku XX st.: vzaiemnyy v epokhu formuvannya novitnikh natsionalno-derzhavnykh idei. *Istoriia i suspilstvoznavstvo v shkolkakh Ukrainy: teoriia ta metodyka navchannia*. 2014. 1-2 (33): 44-48 [in Ukrainian].
[Гирич І. Євреї український національний рух XIX — початку XX ст.: взаємини в епоху формування новітніх національно-державних ідей. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*. 2014. № 1-2 (33). С. 44—48].
4. Galant, I.V. Iz proshlogo. *Evreiskiy vestnik*. Leningrad, 1928. 180-185 [in Russian].
[Галант І.В. Из прошлого. *Єврейський вестник*. Под. ред. С.М. Гинсбурга. Ленинград, 1928. С. 180—185].
5. Rybynskyi, V.P. Protuyevreiskiy rukh r. 1881-ho na Ukraini. *Zbirnyk prats yevreiskoi istoryko-arkheobrafichnoi komisii*. T. 2. 1929. 139-182 [in Ukrainian].
[Рибинський В.П. Противєврейський рух р. 1881-го на Україні. *Збірник праць єврейської історико-археографічної комісії*. Т. 2. 1929. С. 139—182].
6. Od redaktsiyi. *Zbirnyk prats zhydivskoi istoryko-arkheobrafichnoi komisii*. Kyiv, 1928. Kn. 1. VII-IX [in Ukrainian].
[Од редакції. *Збірник праць жидівської історико-археографічної комісії*. Київ, 1928. Кн. 1. С. VII—IX].
7. Pritsak, O. The Pogroms of 1881. *Harvard Ukrainian Studies*. 1987. 11 (1-2): 8-43.
8. Klier, J.D. *Russians, Jews, and the Pogroms of 1881—1882*. Cambridge, New York, 2011. 518 p.
9. Tykhonov, A.K. Yevreiski pohromy 1881 r. v ukrainskykh huberniakh Rosiiskoi imperii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2007. 5: 65-74 [in Ukrainian].
[Тихонов А.К. Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 65—74].

10. Bezarov, O. Yevreiski pohromy v istorychnomu konteksti pershoi rosiiskoi revoliutsii. *Naukovy visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yuriia Fedkovycha. Istoriiia*. 2018. 47: 115-127 [in Ukrainian].
[Безаров О. Єврейські погроми в історичному контексті першої російської революції. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2018. № 47. С. 115—127].
11. Kudinov, D. Istorychnyi dyskurs prychnyn yevreiskyykh pohromiv v Ukraini u zhovtni 1905 roku: selianskyi vymir. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 2014. 42: 85-94 [in Ukrainian].
[Кудінов Д. Історичний дискурс причин єврейських погромів в Україні у жовтні 1905 року: селянський вимір. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 42. С. 85—94].
12. Magochii, P.-R. & Petrovskiy-Shtern, Y. Yevrei ta ukraintsi. Tysiacholittia spivisnuvannia. Uzhhorod, 2018 [in Ukrainian].
[Магочий П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Ужгород, 2018. 340 с.].
13. Khytrovska, Yu.V. Pozutsiia pravoslavnoho dukhovenstva shchodo "ievreiskoho pytannia" ta yii vplyv na stavlennia do yevreiv Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XIX — na pochatku XX st. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats*. 2016. 41: 44-52 [in Ukrainian].
[Хитровська Ю.В. Позиція православного духовенства щодо «єврейського питання» та її вплив на ставлення до євреїв Правобережної України наприкінці XIX — на початку XX ст. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 41. С. 44—52].
14. Reient, O. & Serdiuk, O. Chornosotentsi: ukrainskyi aspekt (kinets XIX — 1917 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2021. 5: 91-99 [in Ukrainian].
[Реєнт О., Сердюк О. Чорносотенці: український аспект (кінець XIX — 1917 р.). *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 91—99].
15. Lambroza, S. The Tsarist Government and the Pogroms of 1903—06. *Modern Judaism — A Journal of Jewish Ideas and Experience*. 1987. 7 (3): 293-294.
16. Serhiichuk, V. Pohromy v Ukraini: 1914—1920: vid shtuchnykh stereotypiv do hirkoï pravdy, prykhovuvanoi v radianskykh arkhivakh. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914—1920: від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. Київ, 1998. 542 с.].
17. Abramson, H. Molytva za vladu. Ukraintsi ta yevrei v revoliutsiinuu dobu 1917—1920. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Абрамсон Г. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну dobu 1917—1920. Київ, 2017. 320 с.].
18. Zavalniuk, O.M. & Komarnitskyi, O.B. Podilski mistechka v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917—1920 rr. Kamianets-Podilskyi, 2005 [in Ukrainian].
[Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Подільські містечка в dobu Української революції 1917—1920 рр. Кам'янець-Подільський, 2005. 320 с.].
19. Komarnitskyi, O.B. Mistechka Volyni ta Kyivshchyny u dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917—1920 rr.: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi, 2009 [in Ukrainian].
[Комарницький О.Б. Містечка Волині та Київщини у dobu Української революції 1917—1920 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський, 2009. 312 с.].
20. Mahas, V.O. "Buty spravzhnim hromadianynom...": suspilno-politychni orhanizatsii v Naddniprianskii Ukraini u 1905—1917 rr.: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi, 2020 [in Ukrainian].
[Магась В.О. «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905—1917 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський, 2020. 568 с.].
21. Lyubchenko, V.B. Pohromy yevreyski. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t. T. 8*. Kyiv, 2011. 293-294 [in Ukrainian].

- [Любченко В.Б. Погроми єврейські. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 8: Па-Прик. Київ, 2011. С. 293—294].
22. Troynitskiy, N.A. (Ed.). *Naselennyye mesta Rossiyskoy imperii v 500 i boleye zhiteley s ukazaniyem vsego nalichnogo v nikh naseleniya i chisla zhiteley preobladayushchikh veroispovedaniy po dannym Pervoy Vseobshchey perepisi naseleniya 1897 g. Saint Petersburg, 1905* [in Russian].
[Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным Первой Всеобщей переписи населения 1897 г. Под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1905. 170 с.].
23. Shcherbak, M.H. & Shcherbak, N.O. *Natsionalna polityka tsaryzmu na Pravoberezhnii Ukraini (druha polovyna XIX — rochatok XX stolittia)*. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX — початок XX століття). Київ, 1997. 89 с.].
24. Barmak, M. *Nimetske, cheske ta yevreiske naselennia Volynskoi hubernii (1796—1914 rr.): rozselennia, hospodarske zhyttia, mihratsii*. Ternopil, 1999 [in Ukrainian].
[Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796—1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції. Тернопіль, 1999. 206 с.].
25. Krylov, A. *Naselennyye mesta Podolskoy gubernii*. Kamianets-Podilskiy, 1905 [in Russian].
[Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольск, 1905. 564 с.].
26. Kandel, F. *Ocherki vremen i sobytii iz istorii rossiyskikh yevreyev. Iyerusalim, 1994* [in Russian].
[Кандель Ф. Очерки времен и событий из истории российских евреев. Иерусалим, 1994. 335 с.].
27. Lukin, V. & Khaymovich, B. (Comps.). *100 yevreyskikh mestechnik Ukrainy: istorich. putevoditel*. Vyp. 1: Podoliya. Jerusalem; Saint Petersburg, 1997 [in Russian].
[100 еврейских местечек Украины: историч. путеводитель. Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. Вып. 1: Подолия. Иерусалим; Санкт-Петербург, 1997. 256 с.].
28. Fedkov, O. & Nauk, A. *Svitohliad i pobazhannia umanskykh selian naperedodni novoho, 1906 roku (za materialamy narady Tsentralnoho hubernskoho komitetu v m. Kyievi 21 hrudnia 1905 r.). Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: istorychni nauky*. 2024. 44: 156-171 [in Ukrainian].
[Федьков О., Гаук А. Світогляд і побажання уманських селян напередодні нового, 1906 року (за матеріалами наради Центрального губернського комітету в м. Києві 21 грудня 1905 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2024. Т. 44. С. 156—171].
29. Krasnyu-Admoni, G.Ya. (Ed.). *Materialy dlya istorii antiyevreyskikh pogromov v Rossii. T. 2. Vosmidesyatyue gody (15 aprelya 1881 g. — 29 fevralya 1882 g.)*. Peterburg; Moscow, 1923 [in Russian].
[Материалы для истории антиеврейских погромов в России. Т. 2. Восьмидесятые годы (15 апреля 1881 г. — 29 февраля 1882 г.) / Под ред. и со вступ. ст. Г.Я. Красног-Адмони. Петербург; Москва: Гос. изд., 1923. XXXII с., 542 с., V с.].
30. Rybak, I.V. *Yevreiski pohromy na Podilli u 1882 rotsi. Materialy X Podilskoi istoryko-kraieznauchoi konferentsii*. Kamianets-Podilskiy, 2000. 312-317 [in Ukrainian].
[Рибак І.В. Єврейські погроми на Поділлі у 1882 році. *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 312—317].
31. Nikiforov, V.I. (Comps.). *Smila — ridne misto moie: Zbirnyk istorychnykh ta kraieznauchykh materialiv*. Smila, 2001 [in Ukrainian].
[Сміла — рідне місто моє: Збірник історичних та краєзнавчих матеріалів. Авт.-упоряд. В.І. Нікіфоров та ін. Сміла, 2001. 91 с.].

32. Yevreyskaya entsiklopediya. Svod znaniy o yevreystve i yego kulture v proshlom i nastoyashchem. T. 12. Saint Petersburg, b. g. [in Russian]. [Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Т. 12. Санкт-Петербург, б. г. 963 с.].
33. Avrutin, E.M. & Bemporad, E. (Eds.). Pogroms. A Documentary History. New York: Oxford University Press, 2021. 256 p.
34. Khonigsman, Ya.S. & Nayman, A.Ya. Evrei Ukrainy. Kratkiy ocherk istorii. Ch. 1. Kyiv, 1993 [in Russian]. [Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. Краткий очерк истории. Ч. 1. Киев, 1993. 176 с.].
35. Kniazhev, V.S. Smilianshchyna: istoriyo-ekonomichnyi narys. Smila, 1998 [in Ukrainian]. [Княжев В.С. Смілянщина: історико-економічний нарис. Сміла, 1998. 128 с.].
36. Soyuz russkogo naroda. Po materialam Chrezvychaynoy sledstvennoy komissii Vremennogo pravitelstva 1917 g. Moscow; Leningrad, 1929 [in Russian]. [Союз русского народа. По материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. Москва; Ленинград, 1929. 444 с.].
37. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii: v 33 t. (Sobr. 3-e). T. XXV. Otd. 1 (1905). Saint Petersburg, 1908 [in Russian]. [Полное собрание законов Российской империи: в 33 т. (Собр. 3-е). Т. XXV. Отд. 1 (1905). Санкт-Петербург, 1908. 1109 с.].
38. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii: v 33 t. (Sobr. 3-e). T. XXVI. Otd. 1 (1906). Saint Petersburg, 1909 [in Russian]. [Полное собрание законов Российской империи: в 33 т. (Собр. 3-е). Т. XXVI. Отд. 1 (1906). Санкт-Петербург, 1909. 1157 с.].
39. Po gubernii. *Volyнская zhizn. Gazeta politicheskaya, obshchestvennaya, literaturnaya i sel'skokhozyaystvennaya*. 1906. 15 (28) oktyabrya. 2: 1-2 [in Russian]. [По губернии. *Вольнская жизнь. Газета политическая, общественная, литературная и сельскохозяйственная*. 1906. 15 (28) октября. № 2. С. 1—2].
40. Kiyevskaya sudebnaya palata. Sessiya v Zhitomire. Napadeniye odnoy chasti naseleniya na druguyu. *Pravo*. 1906. 30 aprelya. 17: 1574-1579 [in Russian]. [Киевская судебная палата. Сессия в Житомире. Нападение одной части населения на другую. *Право*. 1906. 30 апреля. № 17. С. 1574—1579].
41. Troyanivskyy pohrom 1905 roku. *Zbirnyk prats zhydivskoi istoriyo-arkheohrafichnoi komisii*. Kyiv, 1928. Kn. 1. 224-232 [in Ukrainian]. [Троянівський погром 1905 року. *Збірник праць жидівської історико-археографічної комісії*. Київ, 1928. Кн. 1. С. 224—232].
42. Kiyevskaya sudebnaya palata. Troyanovskoye delo (Prodolzheniye). *Pravo*. 1906. 14 maya. 19: 1773-1785 [in Russian]. [Киевская судебная палата. Трояновское дело (Продолжение). *Право*. 1906. 14 мая. № 19. С. 1773—1785].
43. Kiyevskaya sudebnaya palata. Troyanovskoye delo (Prodolzheniye). *Pravo*. 1906. 21 maya. 20: 1860-1863 [in Russian]. [Киевская судебная палата. Трояновское дело (Продолжение). *Право*. 1906. 21 мая. № 20. С. 1860—1863].
44. Obninskiy, V. Polgoda russkoy revolyutsii. Sbornik materialov po istorii russkoy revolyutsii (oktyabr 1905 — aprel 1906 gg.). Moscow, 1906 [in Russian]. [Обнинский В. Полгода русской революции. Сборник материалов по истории русской революции (октябрь 1905 — апрель 1906 гг.). Москва, 1906. 198 с.].
45. Domotenko, Yu.K. Preslavne mistechko Trypillia na Kyivshchyni: istorichni narysy. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].

- [Домотенко Ю.К. Преславне містечко Трипілля на Київщині: історичні нариси. Київ, 1999. 129 с.].
46. Podolskyi, A.Yu. Antysemitska polityka rosiiskoho tsaryzmu v Ukraini na pochatku XX st. *Yevreiske naselennia Pivdnia Ukrainy: istoriia ta suchasnist'*: tezy nauk. konf. Zaporizhzhia, 1995. 20-22 [in Ukrainian].
[Подольський А.Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. *Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність*: тези наук. конф. Запоріжжя, 1995. С. 20—22].
47. Lukin, V., Sokolova, A. & Khaymovich, B. (Comps.). 100 yevreyskikh mestechek Ukrainy: istoricheskii putevoditel. 2: Podoliya. Saint Petersburg, 2000 [in Russian].
[100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель. Авт.-сост. В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. Вып. 2: Подолия. Санкт-Петербург, 2000. 704 с.].
48. Istoriiia mist i sil Ukrainiskoi RSR. Vinnytska oblast. Kyiv, 1972 [in Ukrainian].
[Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. Київ, 1972. 780 с.].
49. Fedkov, O.M. Chornosotentsi i chutky na Podilli (z istorii suspilno-politychnoho zhyttia ta mentalnosti pochatku XX st.). *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahobichnogo universytetu: istorichni nauky*. 2001. 6 (8): 435-450 [in Ukrainian].
[Федьков О.М. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку XX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. 2001. Т. 6 (8). С. 435—450].

Надійшла / Received 11.12.2025

Oleksandr KOMARNITSKYI

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University (Kamianets-Podilskiy, Ukraine)

kob-1974@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1012-3683>

Viacheslav MAGAS

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,

Professor of the Department of Military Leadership and Management

S.P. Korolev Zhytomyr Military Institute (Zhytomyr, Ukraine)

vomagas@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6752-8860>

POGROMS OF THE JEWISH POPULATION IN
THE TOWNS OF RIGHT-BANK UKRAINE DURING
THE IMPERIAL PERIOD (1881 — February 1917)

The purpose of the article is to provide a comprehensive analysis of the causes, course, and consequences of Jewish pogroms in the towns of the Kyiv, Podillia, and Volyn gubernias between 1881 and 1917, as well as to examine the response of Ukrainian society and the authorities to these events. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, and comprehensiveness. The authors employ historical-comparative, problem-chronological, statistical, and source-critical methods, which make it possible to trace the dynamics, scale, and causes of Jewish pogroms in the towns of Right-Bank Ukraine. The study combines micro- and macrohistorical levels of analysis and also applies an interdisciplinary approach that incorporates sociological, political, and ethnopyschological perspectives. **The scientific novelty** of the research lies in the attempt to reconstruct a comprehensive picture of anti-Jewish violence in the context of socio-political processes in the Ukrainian lands of the late nineteenth and early twentieth cen-

turies, to identify the role of imperial and local authorities in provoking or suppressing pogroms, and to reveal the relationships between the Jewish population and the Ukrainian peasantry during a period of crisis. **Conclusions.** An escalation of interethnic relations in the Ukrainian lands within the Russian Empire marked the late nineteenth — early twentieth centuries. The Jewish population, which played an important role in the economic life of Right-Bank towns, became a victim of systemic discrimination, socio-economic tensions, and the authorities' deliberate antisemitic policies. The causes of Jewish pogroms were complex in nature and resulted from a combination of economic competition, religious prejudice, political instability, and deliberate provocations. The passivity or support of local administrations often contributed to the impunity of the perpetrators. Violence reached its greatest scale during the revolutionary events of 1905, when anarchy and social disorientation intensified anti-Jewish sentiments.

Keywords: *Jewish pogroms, towns, Right-Bank Ukraine, interethnic relations, Russian Empire, antisemitism.*